

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ МАДАНИЙ МЕРОС
АГЕНТЛИГИ
Я. ҒУЛОМОВ НОМИДАГИ САМАРҚАНД АРХЕОЛОГИЯ
ИНСТИТУТИ
БУХОРО ФИЛИАЛИ**

**БУХОРО ТАРИХИ МАСАЛАЛАРИ
(қадимги замонлардан ҳозиргача)**

мавзусидаги Республика илмий-амалий конференция

МАТЕРИАЛАРИ

Бухоро-2023

Илмий-амалий анжуман Ўзбекистон Республикаси Олий таълим, фан ва инновациялар вазирлиги тасарруфидаги олий таълим ва илмий тадқиқот муассасаларида 2023 йилда амалга оширилаётган энг янги илмий натижаларни илмий жамоатчиликка етказиш, фан ва таълимнинг узвий боғлиқлигини кучайтириш мақсадида Республика миқёсида анъанавий илмий-амалий (онлайн) конференция белгиланган тадбирларни амалга ошириш мақсадида ўтказилди. Конференцияда иштирок этишга чорловда эълон қилинганидек, тўпламдаги мақола ва тезислар ўзбек, рус ва инглиз тилларида нашр этилди. Тўпламга киритилган материаллар мутахассисларнинг замонавий тадқиқотларини кенг илмий жамоатчилик ва ўқувчилар етказиш билан бир қаторда ёшларга Бухоро археологияси ва тарихи ҳақида билимларини мукаммал этиш, уларни ватанпарвар, маънавий жихатдан баркамол инсон қилиб шакллантиришга хизмат қилади.

МАСЪУЛ МУҲАРРИР:

Мирзаахмедов Дж.К.

Тарих фанлари номзоди, доцент

ТАҚРИЗЧИЛАР:

Ниязова М.И.

Тарих фанлари номзоди, доцент

Очилов А.Т.

Тарих фанлари бўйича фалсафа доктори, доцент

Конференция материаллари Я.Ғуломов номидаги Самарқанд археология институти илмий кенгашининг 30.11.2023 йил 10-сонли йиғилиш баённомаси билан нашрга тавсия этилган.

ҚУЙИ ЗАРАФШОН ВОҲАСИДА АНТРОПОГЕН ЛАНДШАФТНИНГ РИВОЖЛАНИШИ: ТАРИХИЙ-ГЕОГРАФИК ТАҲЛИЛ

(тош даври мисолида)

*Очилов Алишер Тўлис ўгли- тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD),
доцент*

Аннотация. Ушбу мақолада Қуйи Зарафшон воҳасида олиб борилган тадқиқотлар ва уларнинг натижалари асосида воҳанинг тош даври антропоген ландшафти тарихий географик нуқтаи назардан таҳлил қилинган.

Калит сўзлар: Қуйи Зарафшон, археологик тадқиқотлар, тош даври, Мохондарё, Дарвозақир.

Аннотация. В статье антропогенный ландшафт каменного века с историко-географической точки зрения анализируется на основе исследований, проведенных в Нижне-Заравшанском оазисе.

Ключевые слова: Зарафшан, археологические исследования, каменный век, Махандарья, Дарвозақир.

Annotation. In this article, the Stone Age anthropogenic landscape of the Oasis is analyzed from a historical geographical point of view, based on the research conducted in the Lower Zarafshan oasis and their results.

Keywords: Zarafshan, archeological researches, Stone Age, Mokhandarya, Darvozaqir.

XIX аср охиридан бугунги кунга қадар Зарафшоннинг қуйи оқими ҳудудида жойлашган археологик ёдгорликларда кенг кўламли археологик тадқиқот ишлари олиб борилиб, воҳанинг антик давригача бўлган тарихий-маданий жараёнлари ва антропоген ландшафти бўйича жуда кўп тарихий маълумотлар тупланган. Ушбу маълумотларни тарихий жиҳатдан умумлаштирган ҳолда, Қуйи Зарафшон минтақасининг тарихий реконструкция масалалари ҳозирги кун тарих фани олдида турган долзарб муаммолардан бири ҳисобланади.

Кишилиқ тарихининг илк босқичи тош давридан бошлаб инсоният ҳаётида иқтисодий ва маданий ривожланишлар учун ҳаракатлар бўлган. Шу мақсадда қадимги аҳоли доимо ўзи яшаши учун қулай макон қидирган. Тош даври аҳолиси асосан тоғ ён бағирлари, жарликларнинг ёқалари, сой ва сув ҳавзаларида истиқомат қилишган. Бунинг сабаби эса меҳнат қуролилари яшаш учун ҳудудда тош хом-ашёсининг мавжудлиги, ҳамда бундай жойларда табиати ҳайвонот дунёсига бой бўлиб ов қилиш учун жуда қулай бўлган. Бухоро воҳаси айниқса, воҳанинг шарқий қисмлари тош даврларидан бошлаб ибтидоий овчиларнинг диққат марказида бўлди. Тош даврида истоқомат қилган инсонларнинг маконлари тадқиқ қилинганида, қадимги аҳоли меҳнат қуролилари тайёрлашда техникавий кашфиётлар қилганлиги ҳам кўриш мумкин.

Масалан, Навоий вилоятининг марказидан 22-25 км шимолий-шарқда, Қоратов тоғ тизмасининг Воуш тоғи жанубий ёнбағрида жойлашган Учтут, Ижонд қишлоқларида ибтидоий одамларнинг меҳнат қуроллар яшаш устохонаси ва чақмоқтош қазиб олиш конларининг топилиши бунинг яққол далилидир [Касымов, 1963]. Лекин, бундан келиб чиқиб Бухоро воҳасининг тош даври аҳолиси фақатгина тоғлик ҳудудларда истиқомат қилган деган хулосага келмаслик керак.

Ўрта Осиёнинг чўл зоналаридаги дарёлар ва кўлларнинг кенг тарқалган ҳозирда қуруқ тармоқлари атрофида ҳам тош даври аҳолиси кенг жойлашган. Сабаби, тош даврида бу ердаги иқлим ибтидоий популяциялар учун қулай бўлган [Толстов, 1962. -С.321.]. Мезолит даври охири ва неолит даври бошларида аҳоли сонини кўпайиши натижасида манзилгоҳлар сони ортиб боради. Бу даврларда нафақат Бухоро воҳасининг тоғлик ҳудудлари ўзлаштирилди, балки воҳанинг ғарбий қисми Зарафшоннинг қуйи ҳавзалари ҳам овчи қабилалар эътиборидан четда қолмади. Чунки, ҳали суғорма деҳқончилик вужудга келмаганида Зарафшон дарёсининг барча сувлари Бухоро воҳаси томон интилган. Бу даврда Қуйи Зарафшон воҳаси ҳудудларида яшил даштлар, кўплаб ўзанлар ва кўллар ва каналлар мавжуд бўлган. Ҳайвонот дунёсида қушлар ва балиқлар жуда кўп бўлган. Тош даври инсониятини Зарафшоннинг қуйи ҳавзаларидаги ҳайвонотга бой табиий чакалакзорлар ва балиққа сероб кўллар ўзига тортди. Аҳоли бу ҳудудларни ўзлаштира бошлади. Шунинг учун ҳам Қуйи Зарафшон минтақасида ҳам тош даври айниқса, неолит даври қизғин кечади.

Мезолит ва неолит даврларида глобал иқлим ўзгариши содир бўлиб, минтақавий ва маҳаллий аҳамиятга эга бўлган қурғоқчиликни келтириб чиқарган [Francfort,2022]. Натижада, аҳоли сув ҳавзаларига қараб силжийди. Бухоро воҳасининг ғарбий қисмида ҳаёт анча гавжумлашади. Маҳаллий аҳоли орасида Катта Тузкон, Кичик Тузкон, Қоранги шўр номлари билан аталувчи кўл соҳиллари инсоният томонидан кенг ўзлаштирилади [Гуляммов,1956.- С. 149-161.]. Шунинг учун ҳам бу ерлардан неолит даврига оид бир қанча манзилгоҳлар топиб ўрганилган [Асқаров, 1973.- Б.11.]. Афсуски, уларнинг деярли барчасида маданий қатламлар сақланмаган.

Қуйи Зарафшон ҳудуди ва унинг атрофидан топиб ўрганилган тош даври маконлари асосан Зарафшоннинг Амударёга қуйилиш делтаси ҳудудларидан топилган [Тошкенбоев,1997.- Б.9-10.]. Сув ҳавзаларининг жойларини ўзгартириб туриш оқибатида одамлар кўноқ ва кўналғаларини ҳам ўзгартириб туришга мажбур бўлганлар. Неолит даврига оид бу кўналғалар Катта Тузконнинг шимоли ва шимоли-шарқий томонига жойлашган бўлиб, кўл

бўйига қурилгани учун бир тизимда, бир қаторда жойлашган [Исломов, 1997. – Б.12-14.].

Зарафшон тошқинлари туфайли ҳосил бўлган ва қадимда денгиздек кенг майдонга ёйилган, ҳозирда эса Моханкўл, Замонбобоқўли, Қичик Тузкон, Катта Тузкон, Чуқуркўл, Парсангкўл, Лахликўл ва Қоронғи шўр деб номланган ибтидоий «сув омборлари»ни қум тепалари босиб, улар кенг шўрхоқ, пастқам жойларга айланган [Асқаров, 1973.-Б.10.], уларнинг қирғоқларида неолит даврининг турар-жой излари топилган [Гулямов, 1965.-С.17-22.].

Манзилгоҳларнинг марказий қисмида материаллар уюми қалашиб ётганлиги кузатилган. Археологик кузатувларга кўра, манзилгоҳларнинг барчаси мавсумий характерга эга бўлиб, уларнинг жойини тез-тез алмашиб туриши кўл соҳили сувларининг ўзгариб туришига боғлиқ эди. Шунинг учун балиқ ови билан шуғулланган уруғ жамоаларининг мавсумий манзилгоҳларида тегишли маданий қатламлар пайдо бўлиб улгурмай, турар-жой манзиллари ўзгариб турган. Агар манзилгоҳни сув тошқини даврида бир неча бор лойқа сув босиб улгурган бўлса, яъни унинг устида қалин балчиқ ҳосил бўлган бўлса, у ҳолда маданий қатламнинг қалин лойқа остида сақланиб қолишига умид қилса бўлади. Аммо уларни топиш ҳам осон кечмайди.

Калтаминор маданиятининг Қуйи Зарафшон ёдгорликларини ўрганиш билан мунтазам шуғулланиб келган археолог Ў.Исломов Катта Тузкон ёдгорликлари мажмуасида, икки пунктда маданий қатлам сақланганлигини аниқлашга муяссар бўлган. Улар Дарвозақир I ва Дарвозақир II ёдгорликлари эди [Гуломов., Исломов, Асқаров, 1966.-С. 23-72.]. Икки қир оралиғидаги тор йўлак, яъни Катта Тузкон кўлидан шимолий ғарбда чиқиш жойида қир мавжуд. Шу қирни кесиб ўтган тор йўлак орқали аҳоли кўл ёқасига чиқган. Айнан шу жой аҳоли томонидан “Дарвозақир” деб юритилган шунинг учун ҳам манзилгоҳга Дарвозақир номи берилган [Асқаров, 1973.- Б.11.].

Катта Тузкон топилмалари овчилар ва балиқчиларнинг неолит маданияти билан характерланган. Уларнинг кўшни худудлардаги Калтаминор мажмуаларига тўлиқ ўхшашлиги тош қуролларининг шакли ва нисбатларида намоён бўлади. Тузан ёдгорликларининг пастки хронологик чегараси радиокарбон усули билан милоддан аввалги 4-минг йилликнинг бошларига тўғри келган. Унинг юқори чегараси милоддан аввалги 3 минг йиллик охирларига тўғри келади. Неолит давридаги Зарафшоннинг қуйи оқими аҳолисининг асосий иқтисодий фаолияти ов ва балиқ ови эди. Буни нафақат аҳоли пунктлари дарёлар ва кўллар бўйида жойлашганлиги, балки қазилган жараёнида топилган ҳайвонларнинг суяк қолдиқлари ва тош қуролларининг турлари тасдиқлаган. Топилмалар орасида тошдан ишланган ёрғучоқ, дон бўлаклари ва ўроқнинг мавжудлиги, эҳтимол маҳаллий шароитда

деҳқончиликнинг вужудга келиши ҳақидаги хулосани илгари суришга хизмат қилган [Коробкова, 1981.- С.180-181.]. Лекин, Тузкон атрофини тадқиқ қилган Я.Ғуломов, Ў.Исломов ва А.Асқаровларнинг фикрича Қуйи Зарафшоннинг энеолит жамоалари асосан овчилик ва балиқчилик билан шуғилланган, топилган ўроқ ва ёрғучоқ каби қуроллардан доимий деҳқончиликдан эмас балки, илдизларни, қуруқ меваларни, ёввойи арпа, буғдой ва бошоқли экинликларни йиғиш учун фойдаланилган [Гулямов., Исламов, Асқаров, 1966.- С. 87-88, 90.]. Зеро, этнографик маълумотлардан билишимиз мумкинки бундай қуроллардан термачилик билан шуғилланган, ҳали деҳқончиликдан хабари йўқ қабилалар ҳам фойдаланган [Сагдуллаев, Холматов, Абдуллаев, Матёқубов, Шайдуллаев, Тоғаев, Маткаримов, Юсупов, 2020. -Б.21.] .

Дарвозақир маконидан топилган хилма-хил ашёвий материалларнинг таҳлили аҳолининг иқтисодий-ижтимоий ҳаётида овчилик айниқса, балиқчи-овчилик билан истиқомат қилувчи аҳоли яшаганлигидан далолат беради. Манзилгоҳдан ҳар хил ҳайвонларнинг ва қушларнинг суяк қолдиқларининг топилганлиги ов қилишнинг ўз аҳамиятини йўқотмаганлигини кўрсатади. Чақмоқтошдан ясалган микролит пичоқ, қирғич, бигиз, ёғоч ўйиш қуроллари, ўқ-ёй учлари, пармалаш қуроллари, болға, тошболталар кундалик ҳаётда тошдан ясалган меҳнат қуроллари муҳум аҳамият касб этганлигини исботлайди. Дарвозақирда қазилма ишларини олиб борган Ў. Исломов сопол синиқлари сиртига ишланган бой ва содда нақшларга қараб, ушбу манзилгоҳ Зарафшон қуйи ҳавзасида ўрганилган Калтаминор маданияти ёдгорликлари орасида энг қадимийси бўлса керак, деган хулосага келади [Гулямов., Исламов, Асқаров, 1966.-С. 43.].

Хулоса ўрнида шуни такидлаш жоизки, тадқиқотлар натижасида Қуйи Зарафшон ҳудудларида аҳолиси тош даврдан бошлаб истиқомат қилиб келиши аниқланди. Аҳоли асосан ов қилиши ва яшаши учун қулай бўлган сув ҳавзалари бўйларида истиқомат қилган. Мезолит ва неолит даврларида балиқчи ва овчилар томонидан ўлжага бой чакалакзорлар ҳамда балиққа бой кўллар тош даври аҳолиси томонидан кенг ўзлаштирилган. Бунинг исботи археологик тадқиқотлар натижасида биргина неолит даврига мансуб 700 дан ортиқ манзилгоҳнинг топилишидан ҳам билишимиз мумкин. Бу манзилгоҳлар тош давридаёқ Қуйи Зарафшон воҳаси қулай шароитга бой ва ҳаёт қайнай бошлаган макон бўлганлигидан далолат беради.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

Francfort H.P., Lecomte O. Irrigation et societe en Asie Centrale des origines a l'epoque achemenide. Ann. Hist. Sci. Soc. 3. 2002.

Асқаров А.А. Бухоронинг ибтидоий давр тарихидан лавҳалар. Тошкент:Фан,1973. – 23 б.

Гулямов Я.Ғ., Исламов У., Аскарлов А. Первобытная культура в низовьях Зарафшана. –Ташкент,1966. – 266 с.

Гулямов Я. Г. Исследование исторической гидрографии низовьев Кашкадарьи и Зарафшана // ИМКУ. –Ташкент,1965. -Вып.6.-С.17-22.

Гулямов Я.Ғ. Археологические работы к северу от Бухарского оазиса // ТИИА Уз ССР. – Ташкент, 1956. - № VIII. - С. 149-161.

Исломов Ў.И. Қадим Бухоро воҳасида илк хўжалик фаолияти кўринишлари / Инсониятнинг илмий ва маданий мероси – учинчи минг йилликка. Бухоро ва Хива шаҳарларининг 2500 йиллигига бағишланган халқаро симпозиум тезислари. -Тошкент, 1997. –Б.12-14.

Касымов М.Р. Кремневая мастерская у кишлака Учтут в районе горы Каратау Бухарской области (По материалам археологической экспедиции). Научные работы и сообщения. Кн.6. -Ташкент,1963.

Коробкова Г.Ф. Орудия труда и хозяйство неолитических племен Средней Азии// МИА. 1981. №158.-С.180-181.

Сагдуллаев А.С, Холматов Н.Ў., Абдуллаев Ў.И., Матёқубов Х.Х., Шайдуллаев А.Ш., Тоғаев Ж.Э., Маткаримов Х.О., Юсупов А.Ш. Марказий Осиёда тарихий-маданий вилоятларнинг шаклланиши ва этник географияси муаммолари.-Тошкент, 2020.

Толстов С.П. По древним дельтам Окса и Яксарта. -М.,1962. – 348 с.

Тошкенбоев Н. Бухоронинг энг қадимги даври тарихидан. Инсониятнинг илмий ва маданий мероси – учинчи минг йилликка. Бухоро ва Хива шаҳарларининг 2500 йиллигига бағишланган халқаро симпозиум тезислари. - Тошкент,1997. -Б.9-10.

ҚАДИМГИ ПОЙКЕНТ НЕОЛИТ ДАВРИ ТОПИЛМАЛАРИ

Тойиров Руслан Мастонович – Бухоро давлат музей-қўриқхонаси, Қадимги Пойкент тарихи музейи катта илмий ходими

Аннотация. Мазкур мақолада Бухоро археологиясининг муҳим қисми саналаган Пойкент археологик ёдгорлиги атрофларида олиб борилган қозишмалар натижасида топилган қимматли ашёлар – неолит даври топилмалари ҳақида сўз юритилади. Шунингдек, уларнинг аҳамияти ва тавсифи келтирилиб, умумий сони, тузилиши ва бошқа ҳудудлардан шу даврга оид бўлган буюмлар билан таққосланади.

Калит сўзлар: Пойкенд, археология, неолит даври, меҳнат қуроллари, тош буюмлар.

Аннотация. В статье речь речь идёт о находках каменных орудий эпохи неолита, найденных в процессе исследований в окрестностях городища

МУНДАРИЖА

<i>Мирзаахмедов Дж. , Мирзаахмедов С.</i> Истоки урбанизационных процессов и историческая топография Бухары по письменным и археологическим источникам.....	3
<i>Курбанов Г.</i> Вопросы наследственности должности верховного судьи в Бухарском ханстве.....	24
<i>Халилов Ж., Султонова Н.</i> Кийим деталлари таҳлили археологик ашёлар асосида.....	37
<i>Раҳимов К., Холматов А.</i> Кармана ёзма ва археологик манбаларда.....	41
<i>Очилов А.</i> Куйи Зарафшон воҳасида антропоген ландшафтнинг ривожланиши: тарихий-географик таҳлил (тош даври мисолида).....	49
<i>Тойиров Р.</i> Қадимги Пойкент неолит даври топилмалари.....	53
<i>Мадреймов Б.</i> Устюртнинг палеолит даври устахоналарининг маданий хусусиятлари.....	56
<i>Жўраев Н.</i> Бухоро воҳаси шишасозлигининг ўзига хос жиҳатлари.....	58
<i>Маматалиева С.</i> Бухоро шишасозлик мактаби тарихидан.....	62
<i>Бабаев С.</i> Сохранение и документирование традиционных домов и махаллей в историческом центре Бухары.....	67
<i>Жамолова Д.</i> Бухоролик тараққийпарвар Мусожон Саиджоновнинг археология ва архитектура соҳаси ривожига қўшган ҳиссаси.....	75
<i>Холиков Н.</i> Бухоро хонлигининг, Усмонли Турк ва бошқа хорижий давлатлар билан олиб борган ҳарбий алоқалари.....	82
<i>Орзиев М.</i> “Ёш Турклар” инқилоби: Бухоро ва Усманийлар муносабатларининг айрим жиҳатлари хусусида.....	90
<i>Эргашев Ж.</i> Бухоро хонлигида карвон савдосига хизмат қилувчи ижтимоий табақалар.....	95
<i>Сангиров Ж.</i> Аштархонийлар сулоласи даврига доир манбаларда мамлакат маъмурий-ҳудудий тузилишининг ёритилиши.....	100
<i>Болтаев А. В. А.</i> Шишкиннинг шахсий архивига бир назар.....	110
<i>Жўраев Ш.</i> Бухоро музейидаги Туркия тангалари.....	115
<i>Зарипов С.</i> Рациональное использование трудовых ресурсов Узбекистана в середине 80-х годов XX века.....	118
<i>Мажидов Ж.</i> XX аср 50-80 йилларида йўл қурилиши соҳасида кадрлар муаммоси масаласининг архив манбаларида ёритилиши (Бухоро вилояти мисолида).....	120
<i>Ражабов С.</i> IX-XV асрлар Бухоро тарихини ўрганишда ҳуқуқий ҳужжатлар ва ёзишмаларнинг аҳамияти (Академик Бўрибой Аҳмедов илмий тадқиқотлари асосида).....	124
<i>Тойиров Р., Жўраев Ш.</i> Музейларни ташкил этиш ва бойитишда қазув-йиғув ишларининг аҳамияти (Бухоро музейи мисолида).....	128
<i>Савриев Ж.</i> Мустақиллик йилларида Ўрта Зарафшон воҳаси ёдгорликларини таъмирланиши ва уларнинг натижалари (Навоий вилояти мисолида).....	132